

M. Alper Yalçınkaya. *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. Chicago: The University of Chicago Press, 2015. vii+314 sayfa. ISBN 978-0-226-18420-3*

Ercüment Asil**

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlılar, yeni Avrupa bilimlerini tartışırken, aslında hiçbir zaman tek başına bilimi tartışmıyorlardı. Bilim etrafında şekillenen tartışmalar her zaman toplumsal düzen ve kimlik meselelerini de içermekteydi. Bu bakımdan Osmanlıların tartıştıkları şey, *bilimin evsafından ziyade bilim adamının ahlâkı* ile ilgiliydi. Osmanlı “bilim adamı,” yalnızca yeni bilimleri öğrenmek ve yaymakla değil, aynı zamanda ahlâken sorumlu olmak, devlete, sultana ve İslâm’a karşı sadakatini kanıtlamakla da mükellefti. Bilim adamının devlete ve dine olan sadakatini, özellikle okulda bilim öğretmek veya köşe yazıları yazmak suretiyle bilimin propagandasını yaptığı ve kamuya hitap ettiği söylemsel edimlerde göstermesi bekleniyordu. İdeal Osmanlı yurttaşı, *hem* Avrupa’dan gelen malumat hakkında “bilgili” (*learned*) *hem de* kendi topluma karşı “vatansever” (*patriot*) olmak zorundaydı. İşte kitabın başlığı olan *Learned Patriots* özetle bu ideal tipi ifade eder.

Alper Yalçınkaya’nın, California Üniversitesi San Diego’da, Sosyoloji ve Bilim Araştırmaları Bölümü’nde tamamladığı doktora tezinin önemli ölçüde geliştirilmiş bir versiyonu olan bu çalışması, Osmanlı Devleti’nde bilimin kültürel ve toplumsal cihetten araştırılmasına oldukça önemli bir katkı sunmaktadır. Bu alan, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Şükrü Hanioglu gibi araştırmacıların çalışmaları sayesinde yavaş da olsa ilerlemeye ve dinî ve/veya milliyetçi tarih yazımı eğilimlerinin üstesinden gelmeye başlamıştır.¹

1 Bilim tarihi yazımında dinî ya da milliyetçi eğilimlere dikkat çekmesi bakımından bkz. Berna Kılınç, “Ottoman Science Studies-A Review”, *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science* içinde, ed. Gürol Irzık ve Güven Güzeldere (Dordrecht: Springer, 2005), 251-264.

* Bu değerlendirme İngilizce olarak kaleme alınmış olup orijinali bu sayının İngilizce nüshasındadır.

** Doktora Öğrencisi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Chicago Üniversitesi; Öğretim Görevlisi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.

Ayrıca, Berrak Burçak ve Serdar Poyraz gibi genç araştırmacıların tezleri de bu anlamda umut vaat etmektedir.² Fakat Yalçınkaya'nın çalışması, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı bilimine dair şu ana kadar yapılmış en kapsamlı kültür eksenli çalışmadır. Bu çalışma, bu alanda gelecekte yapılacak pek çok çalışmanın da müjdecisi olarak görülebilir.

Kitap oldukça iyi yazılmış olup düzenli bir yapıya sahiptir. Türkçe ve Avrupa dillerinde yazılmış monografilerden romanlara, süreli yayın ve gazetelerden arşiv kaynaklarına kadar pek çok farklı kaynaktan istifade edilmiştir. Ayrıca Türkçe bilim tartışmaları ile Avrupalı, Arap ve İranlı çağdaşlarının tartışmalarını da karşılaştırmaktadır. Kitap, Osmanlı modernleşmesinin meşhur siyasi dönemlendirmesini kabul etmekle birlikte, sekülerleşme tarihi ile bilim ve dinin bu bağlamda oynadığı rolün resmî ve hâlâ geçerli yorumlarına meydan okumaktadır. Bu yüzden, değerlendirmem, zaten iyi bilinen siyasi tarihi dışarıda bırakacak ve sadece Yalçınkaya'nın yeni değerlendirmelerine dikkat çekecektir.

Giriş, “kültürel harita”, “sınır çalışması” (*boundary work*), “dünya kapitalizmi”, “kültürel sermaye” ve “söylem” gibi kitabın teorik zeminini oluşturan kritik kavramları ele almaktadır. Şunun altını çizmek gerekir ki, Yalçınkaya Osmanlıların bilim tartışmalarını incelerken bilimi kesinlikle zaman dışı bir kategori olarak ele almamaktadır. Aksine tartışmanın mevzubahsi olan bilimin, hususi anlamını ancak tarihsel ve kültürel bağlamı içerisinde kazandığını düşünmekte ve bilim tartışmalarını da kitap boyunca bu şekilde değerlendirmektedir. Böyle yaklaşıldığında, bilime yüklenen anlamın, kendi sosyal iktidarlarını güçlendirmek amacı ile bilimi tanımlamaya ve kendine mal etmeye girişen farklı sosyal grupların on dokuzuncu yüzyıl boyunca yaptıkları müzakereler çerçevesinde değişkenlik gösterdiği görülür. Çalışmanın Sonuç kısmı, bu uzun ve karmaşık sürecin iyi bir özeti sunmaktadır.

“Sınır çalışması” (*boundary work*), Yalçınkaya'nın tüm çalışmasına hâkim olan ana perspektiftir. Sosyolog Thomas F. Gieryn³ tarafından ayrıntılarıyla işlenen ve harita metaforundan esinlenen sınır çalışması yaklaşımı, toplumsal olanı bir harita olarak resmeder. Bu harita üzerinde sosyal grupların ve kurumların birbirlerine bazı seçilmiş nitelikler atfederek kendi aralarına nasıl sınırlar koymaya çalıştığını ve böylece kendi otoritelerini ve otonomilerini nasıl tesis etmeye, genişletmeye ve

2 Serdar Poyraz, “Science versus Religion: The Influence of European Materialism on Turkish Thought, 1860-1960” (Doktora tezi, Ohio State Üniversitesi, 2010); Berrak Burçak, “Science, A Remedy for All Ills: Healing ‘The Sick Man of Europe’: A Case for Ottoman Scientist” (Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2005).

3 Thomas F. Gieryn, *Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line* (Chicago: University of Chicago Press, 1999).

korumaya çalıştıklarını inceler (5-6). Bu bakımdan, Giriş bölümünde hususi önemi haiz hususlardan birisi, Yalçınkaya'nın "ilim" kavramını bir "sınır objekti" olarak tartışmasıdır. Yalçınkaya, ilim kavramı etrafında şekillenen tartışmanın esasen bir hâkimiyet kurma çabasını yansıttığını söylemektedir; çünkü ilim sahibi olmak sosyal prestiji meşrulaştırıyor ve iktidar kullanımını sağlayan "devletçi sermaye"ye (*statist capital*) katkıda bulunuyordu (13-14). Niyazi Berkes'in⁴ iddiasının aksine bir yorum getiren Yalçınkaya, yeni Avrupa bilimlerine delalet etmesi için defaatle kullanılan kavramın "fen" değil (çağrıştırdığı tüm o dinî ve ahlâki anlamlarını da içine alacak şekilde) "ilim" olduğunu göstermektedir.

Birinci bölüm, Tanzimat öncesi dönemi ve "yeni" bilgi ve bilimlere dair bir bilincin ortaya çıkışının serencamını anlatır. Bu bilgi türü ve bilimler, sırf bu bilgiye sahip oldukları için kendilerini ayrıcalıklı görmeye başlayan mühendisler ve bürokratlardan oluşan yeni sosyal grubun alamet-i farikası olarak işlev görmüştür. Fakat Yalçınkaya, okuyucularını, yeni ile eski bilginin birbirini dışlayan ve çatışan kategoriler olarak varsaymamaları noktasında uyarır. Şânîzâde Atâullah Efendi (1184-1242/1769?-1826) örneğinde olduğu gibi ulemanın çalışmalarından hareketle Yalçınkaya, bu kesimin yeni bilimleri kendilerinden emin bir şekilde kabul ettiklerini ve bu yeni bilgi birikimini kendi geleneksel çerçevelerine dâhil ettiklerini ortaya koymaktadır. "Yeni" olana dair bir bilinç yükselmekle birlikte, ona sahip olanlar toplumsal hiyerarşide henüz daha yukarıda algılanmıyorlardı. Fakat bu durum Tanzimat ile birlikte dönüşüme uğrayacaktı.

İkinci bölüm, Tanzimat döneminde yeni bilimlerin resmî olarak benimsenmesinin izini sürer. Bu dönemde yeni bilimler, "üretken ve itaatkâr bir tebaa" oluşturma açısından dinî bilgiyle eşit değerde kabul ediliyordu (58). Fakat bu iki tür bilgiye şu şekilde bir iş bölümü yüklenmişti: Yeni bilimler bu dünyada refahın oluşumunu sağlarken, eski bilgi ahiret saadetine vesile olması bakımından övülüyordu. Daha sert eleştiriler de duyulmuyor değildi: Eski bilgiyi, halka açık olmamak ve kapalı bir tabiata sahip olmakla itham edenler de vardı. Yeni bilgi ise, tam tersine, açık bir karaktere sahip olup herkese hizmet etmeyi hedefliyor deniliyordu. Dolayısıyla, yeni bilgi sahipleri kendilerini devlet ve halkın "mütevazı" hizmetçileri olarak sunarlar-ken, eski bilgi sahiplerini "kibirli" olmakla itham etmeye başlamışlardı. Ahlâki üstünlük iddiaları, geleneksel kimliğe büyük darbe indirmiş, alt kademe Müslüman bürokratların "Batılılaşmış" ve "geleneksel" şeklinde gruplanmalarını tetiklemişti. Bu yüzden, Osmanlı toplumu için "bilim basitçe sadece ekonomik ve askerî güçle ilgili bir mesele değildi; bilim bir ahlâk sorunu" (48).

4 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Londra: C. Hurst & Co., 1998), 100.

Üçüncü bölüm, 1860'lı yılları konu edinmektedir. Bu bölümde yazar, Osmanlı Devleti'nin eğitimi hem niceliksel hem de niteliksel olarak geliştirmek için süregelen çabaların üzerinde durur. Ayrıca, hem Avrupa hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda bilim adamı imajının oluşumunun yüksek dozda bir toplumsal ve kültürel 'kurgu' faaliyetini içerdiğini vurgular. Fakat bu iki tecrübe arasında önemli bir fark da vardır: Avrupalı bilim adamı imajı, güvenilir bir centilmen ve "mütevazı bir gözlemci" olarak kurgulanmışken, Osmanlı örneğinde "bilim adamı" rolü ile "ihsanda bulunan devlet adamı" rolü örtüşüyordu; çünkü bu insanlar aynı anda hem devlet adamı hem de bilim adamı idiler. Bu örtüşme, otoritenin kaynağının hangisi olduğunu bulanık hâle geliyordu (76). Otoritenin kaynağındaki bu bulanıklık bilimin, halkın "haklı" olmaktan ziyade, devletin bir "ihsanı" olduğu algısını tahkim ediyordu.

Bu dönemde bilgi ve yeni bilimler resmî söylemde dinden giderek daha ayırık hâle geldi. Bu durum esasen dönemin din-üstü ve sivil-milliyetçi Osmanlılık politikaları ile uyum içerisindeydi. Resmî söylem de yeni bilgiyi "nâfi, faydalı" bilgi olarak destekliyordu: Yeni bilgi "sanat ve zanaatların gelişmesi, medeniyetin ilerlemesi, toplumsal düzenin tesisi ve ahlâki tasaffı için" "faydalı" idi. Böylece teknik faydasının yanında sosyal ve ahlâki önemine dair de güçlü bir hissiyat sağlanmış oldu (94).

Dördüncü ve beşinci bölümler tematik bir bütünlük arz edip, Tanzimat ideallerini güçlü kommünalist ve 'demokratik' vurgularla yeniden ifade eden Genç Osmanlılar'ın resmî bilim söylemlerine karşı verdikleri tepkiyi ele almaktadır. Yalçınkaya, Tanzimat eleştirilerinin iki yönüne dikkat çekmektedir. İlki, Genç Osmanlılar hareketinin, modernleşmeden kaynaklanan itibar ve gücün daha alt kademelere aksetmesine engel olan reformcu Tanzimat elitlerine meydan okumalarıdır.⁵ Genç Osmanlılar bu anlamda "alt kademe ulemanın da destek olduğu eğitilmiş genç bürokratları" ve hayal kırıklığı içerisindeki Müslüman orta sınıf burjuvazisini temsil ediyordu. Berrak Burçak gibi Yalçınkaya da, geç Tanzimat döneminin baskın figürleri olarak edebiyatçıları, bürokratları ve/veya gazetecileri görmektedir. Edebiyatçılar, yeni bilginin yayılması ve bu yeni bilgi türünün itibarından okuryazar Müslüman orta sınıfların da istifade etmesi gerektiği talebini ifade ediyorlardı. Genç Osmanlılar'ın Tanzimat eleştirilerinin ikinci yönü ise, bilim üzerine ortaya konan söylemlerin dinî ve kimliksel yönüne dairdir. Tanzimat elitleri bilimi, zatında ahlâk-dışı (*amoral*) olan fakat ahlâklı yurttaşlar üretecek bir etki yapan evrensel somut bilgiler bütünü olarak görüyorlardı. Genç Osmanlılar ise bilimin mekanik olarak ahlâklı

5 "Parçalı modernleşme" (*split-up modernization*) kavramının, Genç Osmanlılar'ın rakip bir reformist liderlik olarak ortaya çıkışını iyi açıklayan bir kavram olduğunu düşünüyorum. Kavramı ilk olarak Shmuel N. Eisenstadt kullanmış olmasına rağmen Osmanlı modernleşmesine uygulanması *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (New Jersey: Princeton University Press, 1980) adlı meşhur eserinde Carter V. Findley tarafından yapılmıştır, bkz. *a.g.e.*, 149-150.

yurttaşlar ürettiği fikrini reddediyorlardı. Onlar, bilim adamının “yerele özgün (*authentic*)” bir kişiliğe sahip olmasını istiyorlardı; yani din kardeşlerine sadık, İslâm geleneğini iyi bilen, vatansever ve de ahlâken düzgün bir hayat süren bir kişi bekliyorlardı (100). Ahlâk ve dini birleştirme çerçevesinde, Yalçınkaya, Genç Osmanlılar’ın bazı dinî ilimleri faydalı ilimler kategorisine tekrar entegre ettiklerini kaydeder ki, bunların başında fıkıh ve kelâm gelir (149). Benzer şekilde, hem medreselere karşı ayrımcılık yapmasından hem de bu müesseseleri ve dinî ilimleri gelişmemiş hâlde bırakmalarından ötürü Tanzimat politikalarını suçlamaktaydılar (134). Yalçınkaya, reformist grupların “sınır” mücadelesine örnek olarak Meşrutiyet’in kısa süren ilk meclisinde yer alan ve neyin “faydalı bilim” sayılması gerektiğine dair tartışmaları da canlı bir şekilde okuyucularına aktarmaktadır. Son olarak, önemli noktalardan bir tanesi de, 1860’lar ve 1870’lerde bürokrat tipinin “faydalı” olma derecesinin sorgulanmaya başlanması, ve ticaret ve sanayi ile karşılaştırıldığında devlet hizmetinin “verimsiz” olarak küçük görülmeye başlandığı hususudur (138-141).

Genç Osmanlılar Antik Yunan’la başlayan ve onun modern Batı dönemine doğru evrilişini izleyen Avrupa-merkezci bir bilim ve medeniyet tarihi anlatısını büyük oranda kabul etmekteydiler. Fakat onlar Tanzimat döneminin aksine, “İslâm’ın altın çağı” söylemini güçlü bir biçimde kökleştirip, toplumsal kimliğe ilişkin hassasiyetlerini ifade ettiler. Bilim ve medeniyetin İslâm’a çok şey borçlu olduğunu vurgulayarak güçlü bir tarihsel ve toplumsal bilinç oluşturmayı denediler. Bu bilinçten mahrum olanlar, artık Müslüman toplumun gerçek mensupları olmadıkları için reddedildiler. Bunlar “yanlış Batılılaşma”nın sembolü olarak “şık” diye tavsif ediliyorlardı; yani, “görünüşü, konuşması ve yaşayışı ile bir Avrupalı gibi olmayı öğrenmiş; fakat Müslüman Osmanlıların geleneklerine ve dinlerine hiçbir saygısı olmayan ve bilim dâhil tartıştığı konuların hiçbiri hakkında gerçek bir bilgiye sahip olmayan bir Müslüman” (101).

Altıncı ve yedinci bölümler, II. Abdülhamid döneminin 1900’e kadarki kısmını incelemektedir. Bu zaman dilimi, Genç Osmanlıların ahlâk ve toplumsal kimlik vurgusuyla, ‘faydalı bilgi olarak bilim’ şeklindeki Tanzimat algısının birbirine entegre olmasına şahit olmuştur. Altıncı bölümde üç önemli konu incelenmiştir: İlki, Türkçenin yeni bilimlerle ilişkilendirilmesi; ikincisi, medeniyete Müslümanların ve Arapların katkıda bulunduğu iddiasına dair problemler; ve üçüncü olarak da, medrese ilimleri ve şiir gibi konular üzerinden “faydalı bilgi ve faydasız gruplar” tartışmasının devam etmesi. Bu dönemde, Tanzimat döneminin Avrupalılığa karşı Osmanlılık ikili zıtlığına bir yenisi eklenmiş, kimlik sorununu daha çetrefilli bir duruma girmişti: Araplığa karşı Türklük. Ancak, Yalçınkaya, dil etrafında dönen tartışmaları dönemin etnik ve milliyetçi söylemlerine hiç referans vermeden incelemektedir. Bu durum, muhtemelen yazarın milliyetçi tarih yazımının tuzaklarına düşmeme hassasiyetinin

den kaynaklansa da, okuyucuyu kısmen yanlış yönlendirmekte ve dil tartışmalarının basitçe bilim tartışmalarının bir uzantısı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Abdülhamid döneminde, bilim adamı ahlâki üstünlüğünü kanıtlama çabasına devam eder. Fakat toplumsal ve siyasi sadakati, giderek sorgulanır olur. Bu şüpheyi en güzel, Yalçinkaya'nın "kafası karışık materyalist" olarak isimlendirdiği yeni bir stereotip kurgusu yansıtmaktadır. Bu olumsuz kurgu öğrencilerin devlete olan sadakatini sağlamayı amaçlıyor ve onlara ahlâki açıdan donanımlı ve disiplinli olmaları gerektiği yönünde gözdağı veriyordu. Ayrıca bu "kafası karışık materyalist" tipi, güncel toplumsal ve siyasi tartışmalar için yeni bir araç olarak da iş gördü. Bence bu stereotipin etkinlik derecesini tümüyle değerlendirebilmek için daha fazla örneğe ihtiyaç var. Fakat burada önemli olan husus, Yalçinkaya'nın kafası karışık materyalist tipinin marjinal bir figür olduğu vurgusudur. Aslında bu stereotip, "kafası karışık gençlik" için hissedilen bir telaşı yansıtmaktadır; bu telaşın bir sebebini de kısmen imparatorluktaki giderek artan misyonerlik faaliyetleri teşkil etmektedir (179). Gerçekten de, Yalçinkaya'nın kafası karışık materyalistlerin marjinal olduğu gözlemi, tarih yazımı açısından önemli görünmekte ve daha dikkatle incelenmeyi hak etmektedir.⁶

Yalçinkaya, Benjamin Fortna⁷ tarafından öne sürülen, Abdülhamid döneminde İslâm ahlâkının, bilim adamı karakterinin önemli bir bileşeni olduğu görüşüne katılmaktadır. Bu anlamda, dönemin resmî söylemi kamuoyundaki yaygın yaklaşım ile uyuşmaktadır. Yalçinkaya, Abdülhamid döneminde bile, din taraftarı ve bilim karşıtı ile bilim taraftarı ve din karşıtı şeklinde farklılaşmış iki gruptan bahsetmenin güç olduğunu iddia etmektedir (184). Bilakis, dönemin temel iddiası, bilim ve Hıristiyanlık ilişkisinde olduğunun aksine, bilim ile İslâm'ın hiçbir surette düşman olmadıkları yönündeydi. Bu yeni vurgu yoğunlaşan Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle şekillenmiş endişeleri de yansıtmaktaydı.⁸

6 Örneğin Şükrü Hanioglu'nun hususen Osmanlı materyalistlerine dair "Blueprints for a Future Society" başlıklı çalışması sık sık, bu materyalistlerin bütün bir Jön Türk neslini temsil ettiği şeklinde okunmuştur. Hanioglu'nun Jön Türkler hakkında yaptığı halen aşılamamış çalışmaları ve kendisinin Jön Türk çalışmalarıyla özdeşleştirilmesi, bu yanlış anlamada bir rol oynamış olabilir. Fakat Yalçinkaya'nın değerlendirmesi, zamanının kafası karışık materyalist kurgusunu daha iddialı ele almamız gerektiğini göstermektedir. Bkz. Şükrü Hanioglu, "Blueprints for a Future Society", *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde, ed. Elisabeth Özdalga (New York: Routledge Curzon, 2005), 28-116.

7 Benjamin C. Fortna, "Islamic Morality in Late Ottoman 'Secular' Schools", *International Journal of Middle East Studies* 32/3 (Ağustos, 2000): 369-393.

8 Yalçinkaya, Ahmed Midhat Efendi'nin meşhur İslâm müdafaası (*Nizâ-ı İlm ü Dîn*) üzerine de dikkate değer bir makale kaleme almıştır. Burada bilim ve din çatışması konusunu detaylı bir biçimde ele almaktadır. Bkz. M. Alper Yalçinkaya, "Science as an Ally of Religion: A Muslim Appropriation of the 'Conflict Thesis'", *The British Journal for the History of Science* 44/2 (2011): 161-181. Müdafaası, William Draper'ın *History of the Conflict Between Religion and Science* (New York: Appleton, 1874) adlı çalışmasının Ahmed Midhat tarafından yapılan bir tercümesi olup, Ahmet Midhat'ın eklediği yorumlarla İslâm'ın savunusuna dönüşmüştür.

Yalçinkaya'nın bu kitabının bilim tarihi ve sosyolojisi alanları açısından ortaya koyduğu çıkarımlar şunu doğrulamaktadır ki, bilim ve bilim muhalifliği çerçevesinde yürütülen tartışmalar, temelde epistemolojik bir mesele olmaktan ziyade ahlâki-siyasidir: Bu tartışmalarda asıl önemli olan, bilimin gerçekte ne olduğundan ziyade onun bir topluma transferinin ahlâki ve siyasi anlamlarıydı (220). Bu geniş perspektiften hareketle Yalçinkaya, kitapta milliyetçi tarih yazımı anlatısından sakinmakta, maharetli bir biçimde “bilim-din karşıtlığı” veya “modernite-gelenek” karşıtlığı üzerine kurulu anlatıları es geçmekte ve “[yeni bilgiye karşı gösterilen] tereddüt ve şüphe ifadelerinin (...) epistemolojik olandan ziyade toplumsal çatışmalara işaret ettiğini” (40) özenli bir biçimde ortaya koymaktadır. Böylece entelektüel tarihi, sosyo-politik bağlama yerleştiren çalışmaları teşvik etmektedir.

Bununla birlikte, çalışmanın eksik bıraktığı en önemli şey, erken dönem yirminci yüzyılda yapılan tartışmaları, çalışmasını sınırlandırmak maksadıyla ele almamış olmasıdır. İkinci Meşrutiyet sonrası dönem, hiç şüphesiz geç Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya konmuş entelektüel tartışmaların en verimli dönemi idi. Elbette ki bu eksiklik kitabın yaptığı katkıların yanında oldukça küçük kalmaktadır. Yine de kişi Yalçinkaya'dan, 1900'lerde sona eren bu çalışmasının devamı niteliğinde yeni bir kitap beklemekten kendi alamamaktadır. *Learned Patriots* kitabının, bilimin sosyal ve kültürel tarihi alanında yapılacak daha pek çok yeni çalışmayı teşvik edeceğine ve başta Osmanlı olmak üzere Orta Doğu modernleşmesi üzerine açılacak her lisan-süstü dersin okuma listesinde yer alacağına şüphe yok. En kısa zamanda Türkçeye kazandırılmasında da büyük fayda görünmektedir.